

KAFKA HUMORA A PER TÜKRÉBEN

VAJDA GÁBOR

Kafka többször említi naplójában és leveleiben, hogy „csaknem öntudatlanul” ír. Az irodalomtörténészek közül ezt sokan komolyan veszik, s mivel Kafka szövegeit félálomban fogantaknak tekintik, a tudatalatti ösztönös megnyilvánulásait, mitikus összefüggéseket keresnek bennük. A prágai író prózája gyakran vitathatatlanul az álom hangulatához közelít bennünket. Csakhogy ez még nem jelenti azt, mintha az alkotásnak az az állapota, amit a naplói-író nem egyszer öntudatlanságnak nevez, valóban az ihletnek értelmén, tudatosságon inneni ideje lenne. A hétköznapi élet felől nézve nyilvánvalóan így tűnhet és Kafka is így tekint rá napló- vagy levélírás közben.

Csakhogy Kafka álma leginkább szorongó én-érzéssel jár, míg a regény- vagy novellaírás megkönnyebbüléssel, a személyesség túlhaladásával, az intellektusnak a hétköznapi és az egyéni esetlegességeket mellőző, ellenmondásokat feloldó tisztán látásával, teremtő képességével azonos. Kafka, miként emlegeti, pótmegoldásként legtöbbször az írást becsüli az életben, csakhogy az ihlet, az a bizonyos félöntudatlanság — többször mint nem — cserben hagyja. Miért lehetett Kafka számára oly fontos az írás, hiszen barátainak, Brodnak és Janouchnak a tanúsága szerint különösegi ellenére is szerény ember volt? Igaz, írósága érdekének, ha nagyobb akaratereővel rendelkezik, mindent alárendelt volna; ám nem vágyott sikerélményre, művei visszhangja nem érdekelte különösebben, valómásaiából hiányzik a munkássága elismerésével összefüggő szorongás. Önelvű, a közösség igényeivel nem törődő próza az eszménye: az első novelláktól és az *Amerika* című regénytől *A kastélyig* valamint *Az éhező-művészig* és az *Egy kutya kutatásaiig* a kifejezőmód hermetizálódásának lehetünk tanúi, amennyiben az olyan álomszerű szövegek esetében, mint amilyen például a korai *Egy küzdelem leírása* vagy *Az átváltozás* című groteszk, beszélhetünk egyáltalán nyíltságról, az élethez való közvetlenebb kapcsolódásról.

Franz Kafka tehát az alkotás örömeért, kellemes fájásaiért is. Ő, akinél a magánélet szempontjából nem ismer határozatlanabb, gerinctelenebb író a világirodalom, legalább alkotás közben ura lehetett saját rendkí-

vül kínzó ellentmondásainak, fölülről nézve önnön vergődését, kigúnyolva az emberiség önámító ostobaságait. Kafka nem egy önelemzésében állapítja meg, hogy számára létszükséglet az írás. Hozzátehetjük: a humor is, mivel nála e kettő egyet jelent. Értsünk szót: neki nem a megnevetetés a fő célja, hiszen Janouch előtt egyszer Chaplint a szórakoztatóipar derék mesterének nevezte, és állítólag csodálkozott *A per* első fejezete hatására a hallgatóság körében kiváltott hangos derűn. Mindegyik saját szenvedéseinek szeretett volna enyhíteni, gyakori fejfájásait, folyamatos gátlásait, tehetetlenség-érzetét és megalázottság-érzetét elfeledni. Thomas Mann szentenciája — az írás bosszú az életben — aligha vonatkoztatható valakire közvetlenebbül, mint Franz Kafka alkotói beállítottságára. A bosszú a palackjából időnként diadalmasan kitóduló szellemé, aki egyébként reménytelen Gullivernek érzi magát a nyüzsgő törpék országában.

Kafka többféleképpen vallott poeticájáról. Annak ellenére, hogy egyik kijelentése az írást az imádsággal egyenlítette ki, szerintünk igazán komolyan azok a gondolatai vehetők, melyekre egy Max Brodhoz írt levelében bukkanhatunk: „Az írás édes, csodás jutalom, no de minek a jutalma? Az éjjel gyermekek személtető oktatásának világosságával láttam, hogy az ördög szolgálatáé. Azé, hogy leszállunk a sötét erőkhez, hogy eloldozzuk a természet által megkötött szellemeket, jutalma kétes öleléseknek s mindennek, ami csak odalent történhet, s amiről itt fent már nem tud az ember, amikor napvilágnál történeteket ír. Talán van más-milyen íróság is, én csak ezt ismerem; éjszakánként, amikor a szorongás nem hagy aludni, ezt ismerem csak. És nagyon világosnak tűnik fel bennem az ördögi. A hiúság és az élvhajhászás, mely mindig önmaga vagy valamely idegen alak körül — a mozgás akkor megsokszorozódik, a hiúság egész naprendszerévé alakul — rajzik, és élvez.” A lényegét illetően vajon ellentmond e Kafka önmagának? Korántsem.

A kétségbeesésben, pótmegoldásként, álegyensúlyként született gúny ugyanis nem feltétlenül enklasztelen, hiszen a gyarlóságoknak a nyomatóköszítés, a szatirikus indulat etikai igény kifejeződése is lehet. Mivel Kafka ironiája leginkább önironia is, az emberinek az értékszólkéntése önmegalázás is és ilyen értelemben „fohász” a transzcendencia irányában. Vajon a szentek nem lettek volna mazochisták? Önkínzásuk nem lett volna azonos a büntől való megszabadulás gyönyörézetével? Amennyiben Kafka magánya és betegsége némelyik szorongatóbb pillanatában az étellel szembeni távolságára gondolt, akkor (miként az előbbi idézet is mutatja) büntudatot érzett a gyarló viszonylatok megnevezésének diadaláért. Kiegyensúlyozottabb állapotában viszont elnézte magának az írás aszkétikusan hedonista jutalmát, s azt tartotta fontosnak, hogy az abszolútumhoz viszonyítva erény az emberi gyarlóságoknak akár betegesen túlzó előszámálása. Innen az is világossá válik: miért érezte Franz Kafka élete utolsó éveiben oly gyakran jelentéktelennek a munkásságát és

miért akarta megsemmisíteni művei egy részét. A fokozódó elszigeteltség és a halálfélelem a büntudatot, aláássa a mindig is csekély erkölcsi állapot, önbizalmat.

A gyarlóságok az ellentmondásokban válnak érzékletessé; ezek viszont — életidegen művésztől lévén szó — csak a deduktivitás általánosságára felől tárgyiasulhatnak, furcsa, ijesztő és nevetséges, ám éppen ezért kiszámított struktúrájú keveredés formájában. Kafkának eszerint természeteszerű, alkati sajátágaiból következő megnyilatkozásmódja a humor; ebben ismerhetünk rá az egymástól látszólag idegen szövegeket is összekapcsoló princípumra, s úgyszintén ennek köszönhető a prágai író regényeinek és elbeszéléseinek olvashatósága, népszerűsége is. A nevetés vagy a mosoly effektusa nélkül Kafka szövegeinek többsége aligha lenne több patográfiai tanulmányok tárgyánál, mélylélektani búvárkodások közegénél vagy elvont metafizikai elmélkedések kiindulópontjánál. Nála ugyanis a múlt vagy jelen idejű cselekményben megmutatókozó emberi élethelyzetek a tapasztalat, tehát az elhíhetőség határain túlra kerülnek, egyre inkább megközelítve a tértől és élőlények sajátságaitól független időtlen monológot. A komikumot nélkülöző ilyen példabeszéd tudálékos, fárasztó lenne. Úgy is mondhatjuk: Kafkánál a (korlátlan fantasztyikumhoz való jogot a humor szavatolja; vagyis: a humor, mint a lelki-szellemi önvédelem eszköze szükségszerűen egyenlítődik ki a fantasztyikummal.

De nézzük: mit találhatott komikusnak a közönség *A per* első fejezetében. Nyilvánvalóan a félreértést — ám nyilvánvaló félreértéssel. A hallgatóság ugyanis nem tudhatta, hogy az író hőse elleni eljárás nem könnyedén csapongó képzeletből, hanem tragikus életérzésből született, s hogy ennek megfelelően a befejezés korántsem lesz majd olyan derűs, mint a kezdet. De minthogy az utolsó fejezet sem egyértelműen félelemmel tölti el az olvasót, a közönség reagálása legfeljebb túlzónak, egyoldalúnak mondható. Az általa részben félreértett félreértés Josef K. és az előtte megjelenő, de számára ismeretlen lényegű, mindvégig felfoghatatlan törvények szerint létező, hol fenyegető, hol pedig látszólag békés világ között van. *A per* hőse megbotránkozik és kérdez; a különös hatalom unottan tájékoztat képtelenségekről, önkényesen rendelkezik, s ha ellenállnak neki, méltatlanul bosszankodik, fenyeget. Egyfelől Josef K.-nak apró, az egzisztenciájára vonatkozó, a kispolgári beidegződés szerint magától értődő igényei vannak; másfelől az irracionális hatalom legáltalább ennyire érzéketlen a (korábbi századok humanista normái szerint eleminek hitt emberi szükségletekkel szemben. Kafka közönsége azon derült, hogy a K. magatartásában megtestesülő és a váratlanul elé kerülő világok, életprincípumok képtelenek szót érteni egymással. Ahogyan K. megbotránkozik a lakásába betolakodó két idegen miatt, ugyanúgy azok is méltatlanul ellenáll az általuk közvetített rendelkezéseknek. A közönség egyik tagját, sorstársát látja K.-ban, akivel olyan hatalom úz csúfot, amely legfeljebb szimboli-

kus lehet, mivel a regény írása, illetve felolvasása idején még alig vannak nyomai a mindennapi életben — legalábbis a Kafka által teremtett bírósághoz hasonlítható formában mincenek. A túlzás, a képtelenség komikus: a két ügynök kérdés nélkül, szenvtelenül fogyasztja el a vádlott reggelijét, majd látszólagos szívességből ajánlatot tesz, hogy hajlandó megőrizni annak fehérműjét. Ezután a bohózat elemei eltűnnek, a felügyelő előtt való megjelenéssel a helyzet fenyegetővé válik: a két világ közül az olvasó számára ismeretlen nő meg a közismert, a megszokott rovására. K. szorongásának növekedése nem jelenti egyben a hatalom — az ő lélekállapotától független — létének elismerését. Hogy Kafka hőse előtt is saját magatartásának függvénye az ellene indított per realitása, arra a háziasszonyával folytatott beszélgetése a bizonyság: „Ha nem engedem, hogy megzavarjon Anna elmaradása, ha azonnal fölkelek, mihelyt felébredtem, és nem törődve azzal, ki áll utamba, magához megyek, ha ezúttal kivételesen a konyhában reggelizem, ha magával hozatom ki szobámból a ruhadarabjaimat, egyszóval, ha ésszerűen viselkedem, semmi sem történik tovább; mindaz, ami születik, elfojtódot volna.” Ha ehhez még azt is hozzátesszük, amit korábban az egyik ügynök mondott K.-nak — „Hatóságunk (...) nem keresi a lakosságban a bűnt, hanem (...) a bűn vonzza őt magához” — akkor máris nyilvánvaló: a per a vádlott szabad akaratának függvénye, rajta múlik, belemegy-e a játékba vagy sem. A mélyebb, az író életproblematikáját átfogó, e másik idézetet is értelmező humort az első idézet teszi nyilvánvalóvá: K. azzal magyarázza az ellene indított pert, hogy nem él energikus, cselekvőképes polgár módján; gyöngé az „ésszerű” életvitel vállalásához. Sejtésének igazságfedezete az egész regényre kiterjed, hiszen erőszakot nem alkalmaznak ellene, és a kivégzése is a saját beleegyezésével, mondhatni, eltökélt támogatásával történik.

Visszatérve az általunk alapfontosságúnak tartott idézethez: a hatalom megjelenése olyan rossz lelkiismeretből fakadó lázálomnak tekinthető, amit az író önrónája formál érzékletessé, valóságossá, fenyegetővé. A regény humora tehát abban van, hogy a figyelmes olvasó már az első fejezet után tisztában van vele: K. a saját maga által font, saját elhatározásából széttéphető hálóban fetreng. Ő ugyanis tirádákkal, tiltakozásokkal, tehát lényegében az irracionális bíróság szabályainak elfogadásával próbál védekezni, s így gyávasága — paradox módon — harcának vállalásában fejeződik ki. Viaskodik a fantomokkal, ahelyett hogy átnézne rajtuk, és a saját útján járna.

Az előbb a komikumnak a közönség számára könnyebben hozzáférhető formájáról szólva két egymástól teljesen független, egymással ellentétes elvek szerint szerveződő világ váratlan találkozásáról beszéltünk. Az összefüggéseket bonyolítja, hogy K. világa nem annyira egyöntetű, miként a titokzatos hivatal ügynökeinek megjelenésekor tűnik. K. életformáját kettősség feszíthette, mielőtt még találkozottunk volna vele: túlságosan

kényelmesen, a körülményei által sodortatva élt, prostituálthoz járt, hiányzott belőle a céltudatosság, az erélyesség, a tekintélyes álláshoz méltó tartás. Lustaságának, közönyének engedve egyszerűen önmaga igényei mögött maradt. Az irracionális világ Kafka hősnének életében való előnyomulása egyenes arányban van a hős életképtelenségével. Az író saját feszültségét feloldó játékos kedve a büntudat, a félelem közérzetének és sejtelmeinek vizuális valósággá fejlesztésében nyilvánul meg. Elfojtás vagy megoldás helyett ironikusan kibontakozni engedi a rossz lehetőséget: K.-t, az eredetileg független saját szorongása, saját szörnyei áldozatává teszi. Az írónak azért van szüksége a látomás realitásként való érzékeltetésére, mert egyrészt a mű elején a titokzatos bíróság fikció volta kapott hangsúlyt és a könnyedség, a felszínesség elkerülhetetlen lett volna; másrészt pedig így nagyobb lehetőség nyílt a szatirikus helyzetek teremtésére.

A K.-t bűnősként kezelő, illetékességének határaiban és módszereiben egyaránt kifürkészhetetlen hatalom ugyanis egyre inkább hasonlít arra a szellemtelen gépezetre, melynek Kafka hőse, mindaddig míg komolyan nem vette „ésszerűtlen” magánélete miatti bűnösségét, egyik fontos és jól működő alkatrésze volt. A groteszk ábrázolásmód tehát egyrészt megőrzi a látszatot, mintha csak Josef K. lelkiismeretének megtestesülése lenne, másrészt pedig a valóságos emberi és társadalmi viszonyokat karikírozza.

A *per* az ironiának, az álom fölötti (mögötti) intellektusnak egyik legnagyobb teljesítménye századunkban. Állkomolysága viszonylag sok helyen érhető tetten. Amennyiben egy-egy részletet komor feszültség hat át, akkor apróságok figyelmeztetnek bennünket: az író nem azonos azzal a világgal, melyet oly nagy szuggesztivitással tár elénk. Mikor a második fejezetben már-már megszoktuk a külvárosi emeletes ház legfelső emeletén levő tárgyalóteremnek a furcsa légkörét, Kafka a valószínűtlen is komikus határáig feszíti: „Sokan párnát hoztak, s a fejükre tették, hogy ne nyomják véresre a mennyezetet.” A harmadik fejezetben a padlás irodáinak elképesztő fülldetése, nyomorúsága és elhagyatottsága válik Josef K. számára elviselhetetlenné, míg az író szempontjából a hivatalnokiság torzképévé.

Kafka humora *A per*-ben először a vesszőző jelenetében ölt határozottan groteszk formát. Hogy a jelenetre a hivatalnok munkaadó intézményének egyik félreeső szobájában bukkant rá, az legfeljebb csodálatos. Az első fejezetből már ismert két megtermett ügynök megbüntetéséhez, mint gyermekek megfenyítéséhez készülődik hozzá egy marcona fickó, anélkül, hogy a két óriás bármit meg merne kockáztatni önvédelmében. E szörnyű passzivitás egyben figyelmeztető is Josef K. számára: hogyan illik viselkedni annak, aki a nem egy külsőségében feudális jellegű hivattal kapcsolatba kerül. A tőkés társadalmat, mely a népboldogító szerepében tetszelegve, sokkal tökéletesebbnek hirdeti magát, mint amilyen, Kafka szatírája a valóságosnál is primitívebbnek jelzi, a fejlődésnek egy

már meghaladott stádiumába vetíti vissza. Ez természetesen nem bele-magyarázás, mivel Kafka egyik levelében hosszan fejtegette, mennyire közel érezte magát Swifthez. Ha a kor negatív jelenségei ellen irányuló szatirikus szándék először a padlás irodáiban mutatkozik meg félreérthetetlenül, akkor újabb határozott nyomatékhoz Titorelli, a festő epizódjában jut. Itt a bírák kasztokhoz, feudális hatalmasságokhoz hasonló igényeket támasztanak szabvány szerint készülő arcképük alkotójával szemben. A kereskedő Blooknak egzisztenciáját és személyiségét a pernek áldozó alakja szintén meghökkentő, nevetséges túlzás eredménye. A humort az az ellentmondás teremti, mely az életet kitöltő pereskedés vállalása, a hat ügyvéd által képviseltetett, lényegében tartalmatlan érdek és az ügynek a „mozdulatlansága”, az éveken át folyó kísérletek hiábavalósága között feszül. Tragikumról nem lehet szó, mert elvileg a lehetőségek nyitottak; komikussá viszont az teszi a helyzetet, hogy a nagy erőfeszítés ellenére a siker valószínűsége rendkívül csekély.

Az ironia meghatározásai közül a Kierkegaardét, a Kafka által leginkább kedvelt gondolkodót érezzük *A perre* legjellemzőbbnek. A dán filozófusnál többek között azt olvashatjuk az ironiáról, hogy benne „a szubjektum *negatív* szabad; mivel a valóság, melytől tartalmat kell kapnia, nincs jelen, a szubjektum mentes a kötöttségtől, melyben az adott valóság a szubjektumot tartja, ez azonban *negatív* szabad, s mint ilyen lebeg, mert semmi sincs ott, ami tartaná.” A valóság relativitásaival szembeni fölény önélvizzettel azonos — mondja Kierkegaard. Nos, a bűnösség mibenléte *A perben* is mindvégig rejtve marad: térnek, időnek és cselekvésnek nincs helye Josef K. (Franz Kafka) hallucinációkból tudatosan alkotott, ezért kelenkezésének ikorülményeire ironikusan visszaható árnyékvilágában. Az olyan bűnösség, melynek nincs bizonyítéka és a büntetése is kétséges — óhatatlanul nevetséges, különösen, ha a mű belső logikája és befejezése az író mentalitásának önkritikáját, önszámolását is tartalmazza. Mert hiába kínálja a pap a dómban a szabad választás lehetőségét, Kafka hőse a fatalizmusának enged. Noha „semmit sem akar tőle” a bíróság, ő várja az ítéletet, és rövid ellenállás után a kivégzését is siettet. Ongyilkosságában az író a saját sorsát szemlélteti, hiszen vallomásaiban nem egyszer hangsúlyozta, hogy többnyire ellensége volt önmagának és életen kívüliségében szinte (metaforaként) várta halálos betegségét. Visszatérve Josef K. helyzetének humorához: Kafka hőse önmagának a foglya, önmagával pereskedik (perlekedik), a saját maga okozta sebek miatt szenved.

Ha mindezzel tisztában vagyunk, akkor a regény újraolvasásakor a perrel kapcsolatos hivatalnoki, bennfentesi köntörfalazások, formális agytornák, üres feltevések sorozata, amiként a nagy, közepes és kis ügyvédek ködbe vesző hierarchiája is, az önélvizzeten kívül az olvasó elképesztését és felderítését szolgálja. Nem hiába mondja Lukács, hogy Kafka a semmi allegóriáit sorakoztatja: *A per* íróját a szánalmasan jelen-

téktelennék értékelt, de ugyanakkor fájdalmasan elérhetetlenek érzett ráció megkínzása szórakoztatja leginkább. Ahogyan a filiszteri nyugalom- és biztonságigénnyel elbánik, elsősorban a Felicéhez írt leveleit juttatja eszünkbe, melyekben beteges erőfeszítéssel, kínos meggondoltsággal tagadja a normális polgári élet lehetőségét.

Szimmai egyik novellájának hőse az ökle által bizonyosodik meg, hogy a kocsmáros fejében úr van. Kafka módszere összetettebb, ő játékot alkot, s csak közvetve, a haladást nem mutató cselekmény és a tartalmatlan párbeszéddek által érzékelteti az embert és az általa teremtett, eldologiasított viszonyokat kitöltő úrt.